

BƏYMİRZƏ ŞABİYEV*Bakı Dövlət Universitetinin dosenti ,**tarix elmləri namizədi**beymirze@mail.ru***FƏRMANLAR ÇUXUR-SƏƏD TARİXİ ÜZRƏ MƏNBƏ KİMİ****Acar sözlər:** Cuxur-Səəd , Bəylərbəyi , İrəvan**Ключевые слова:** Чухур- Саад , Беглербег , Иреван**Key word's:** Chukur-Saad, Beglerbeg, Irevan

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixi üzrə mənbələrin ən mühüm və daha mötəbər qrupunu fərmanlar təşkil edir. Ayrı-ayrı Səfəvi şahları və bəzi hallarda bəylərbəyilər, hakimlər tərəfindən verilmiş bu fərmanlar həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi problemlərin öyrənilməsi üçün müstəsna elmi əhəmiyyətə malikdir. Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövrünə aid fərmanların toplanılması, nəşr olunması məqsədemüvafiq səviyyədə deyildir. Bu işin əsas çətinliklərindən biri bəhs edilən dövrə aid fərmanların pərakəndə vəziyyətdə, müxtəlif ölkələrə məxsus kitabxana və arxivlərdə, hətta şəxsi kolleksiyalarda saxlanması ilə bağlıdır.

Bu istiqamətdə ilk addım SSRİ EA Dil, Tarix və Maddi Mədəniyyət İnstitutunun Gürcüstan filialı tərəfindən atılmışdır. Filialın əməkdaşları K.N.Smironov və C.Qaibov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək nəşr edilən 24 sənəd Naxçıvanın XVII-XIX əsrlər tarixinə aiddir. (14)

Səfəvilər dövrünə aid fərmanların nəşr olunması işində V.S.Puturidzenin əməyini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müəllifin 1955-ci ildə nəşr etdirdiyi məcmuədə XVI-XVIII əsrlərə aid 192(8), 1961-ci ildə çap etdiyi məcmuədə 34(9), 1962-ci ildə nəşr etdiyi məcmuədə 35(10), 1965-ci ildə nəşr etdiyi kitabda isə 43(11) sənəd işıq üzü görmüşdür.

Orta əsr Azərbaycan tarixinə aid fərmanların aşkara çıxarılaraq nəşr olunmasında Azərbaycan tarixçisi T.M. Musəvinin xidmətlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllifin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi üç kitabda orta əsrlər Azərbaycan tarixi, xüsusilə də Səfəvi dövrünə aid fərmanların fars dilində mətni, onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi öz əksini tapmışdır. (7,8,9)

Şərqişünas H.Büssenin alman dilində nəşr etdiyi "Türkmən və Səfəvi mənbələri əsasında islam dəftərxanaları haqqında tədqiqat" adlı kitabda əksini tapmış 23 sənəddəndördü bilavasitə Azərbaycan tarixi ilə bağlıdır. (3,s,13)

Şərqişünas B.C.Martin tərəfindən 1965-ci ildə Oksfordda nəşr edilən "Azərbaycan haqqında Səfəvilərin yeddi sənədi" adlı məcmuədə Səfəvi şahlarının yeddi fərmanını ingilis dilinə tərcümə edərək onların şərhini vermişdir. (3,13).

Ötən əsrin 60-cı illərində İran tədqiqatçıları tərəfindən də Səfəvilər dövrünə aid bir sıra hökmdar fərmanları nəşr edilmişdir. Bunların içərisində 1962-ci ildə Ə. Nəvainin "İranın tarixi sənədləri və

yazışmaları”, 1964-cü ildə Z.Sabityanın “Səfəvilər dövrünün tarixi sənədləri və məktubları”, 1967-ci ildə S.M.Sabitinin “Tarixi sənədlər və məktublar. İslamiyyətin ilk dövrlərindən Şah İsmayıl Səfəvi hakimiyyətinin sonunadək” əsərlərini göstərmək olar.(3,14).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Naxiçevanskiye rukopisnie dokumentı XVII-XIX vv” istisna olmaqla adları çəkilən digər məcmuələrdə nəşr olunan fərmanlar bizi maraqlandıran Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinə aid deyildir. Nəşr olunmuş məcmuələr sırasında Çuxur-Səəd haqqında geniş məlumatlar demək olar ki, yalnız A.D.Papazyan tərəfindən tərtib edilmiş fərmanlar içərisindədir. Müəllifin nəşr etdiyi və orijinalı İrəvanda Matenadaran əlyazmalar fondunda saxlanılan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövrünə aid fərmanlar həmin bölgənin siyasi, xüsusilə də sosial-iqtisadi münasibətlər tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, bu fərmanların mütləq əksəriyyəti erməni katalikosluğuna, erməni kilsələrinə aid olsa da həmin fərmanlarda əksini tapmış toponimika materialları, vergi və mükəlləfiyyətlərlə bağlı istilahlar, Azərbaycan hökmdarlarının ermənilərə və erməni kilsələrinə münasibətləri müəyyən elmi nəticələrin əldə edilməsi üçün yetərincə informasiya vermək gücündədir. A.D.Papazyan tərəfindən nəşr olunan məcmuələrin I buraxılışı XV-XVI əsrlərə(6), II buraxılışı isə XVII əsrə aiddir.(7). I buraxılışda 23, II buraxılışda isə 43 fərman, onların fars dilində orijinal mətni, rus və erməni dillərinə tərcüməsi, həmçinin hər bir fərmanın şərhli verilmişdir. Biz bu məqalədə birinci buraxılışa daxil edilmiş və mətnində Çuxur-Səəd anlayışı əksini tapmış üç fərmanı araşdırma obyektinə çevirmək qərarına gəlmişik. Bu sənədlərdən biri Qızıl-Vəng monastrı və onun ruhanilərinin bir sıra dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad olunması haqqında Şah I İsmayılın 1505-ci il tarixli fərmanıdır. Məcmuədə 9 sayılı sənəd kimi qeyd olunan bu fərman yaxşı saxlanmadığına görə mətnə bir sıra sözləri oxumaq mümkün deyildir.(6,s.174-175). Bununla belə bu fərman çox böyük elmi dəyərə malikdir. Məlum olduğu kimi İslamiyyət dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlər müsəlman məscid, ocaq, pirləri ilə yanaşı xristian dininə məxsus kilsə və monastrları, onlara məxsus olan daşınar və ya daşınmaz əmlakı vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edirdilər. Lakin hakimiyyətə yeni gəlmiş hər bir hökmdar müqəddəs yerlərin məaf hüququnu fərmanla təsdiq etməli olurdular. Ağqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsini görəndə Qızıl-Vəng monastrının başçısı Daniel məaf hüququnun yenidən təsdiqlənməsi üçün Şah I İsmayılın 26 avqust 1505-ci il tarixli fərmanını almağa müvəffəq olmuşdu. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, naşir A.D.Papazyan fərmanda Qızıl-Vəng ifadəsinin qarşısında mötərizədə (Amenaprkiç) işlətməmişdir ki, bu da Qızıl-Vəng sözünün erməni dilində tərcüməsidir.(6,s.174). Fərmanın orijinalı əlimizdə olmadığı üçün orijinalda belə yazılıb-yazılmadığını dəqiqləşdirmək mümkün deyildir. Bunu naşirin öz “vicdanına” buraxırıq. Amma A.D.Papazyan digər bir araşdırmasında da Çuxur-Səəd vilayətinin Qarni nahiyəsində yerləşən Qızıl-Vəng kəndinin adı qarşısında mötərizə içərisində Xavuç-Tar ifadəsini qeyd etməklə tarixi gerçəkliyi təhrif etməsini bir daha təsdiqləmiş olur.(5,s.72). Şah I İsmayılın 1505-ci il tarixli fərmanında Çuxur-Səədin hakim, darğa və kələntərlərinin bu əmrə əməl etmələrinə göstəriş verilməsi göstərir ki, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi XVI əsrin sonu və yaxud XVII əsrin əvvəllərində deyil məhz Səfəvilər dövlətinin yaranması dövründə təşkil edilmişdir. Digər tərəfdən bu fərmanda XVI əsrdə Səfəvi dövlətində toplanılan ixracat, avarizat, şiltaqat, dəstandaz, savari, azdar, peşkəş, salami, eydi, novruzi, namordar, cavaliqi, çerik üçün qızıl, tafavut-e cizyə kimi vergi və mükəlləfiyyətlərin adları

çəkilməmiş və divan məmurlarına bu vergilərin Qızıl-Vəng monastrından toplanılması qadağan edilmişdi.(6,s.174-175).Adı çəkilən vergi və mükəlləfiyyətlərin əksəriyyətinin tarixşünaslıqda geniş şərh verildiyi üçün (12,s.265-292;13,s.359-402;4,s.198-251;15,s.221-229) biz yalnız azdar, eydi,namordar, cavaliqi,tafavut-e cizyə istilahları haqqında müəyyən məlumatlar verəcəyik.

A.D.Papazyan yalnız Şah I İsmayılın 1505-ci il tarixli fərmanında saxlanılan azdar vergisini yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının xeyrinə əhalidən toplanılan məcburi hədiyyə kimi şərh etmişdir.(6,223). Eydi müxtəlif xalq və ya dini bayramlar zamanı mütəmadi olaraq feodallara, yüksək və kiçik rütbəli dövlət məmurlarına ödənilən vergilərdən biri olmuşdur.(5,s.240). I Şah İsmayılın adı çəkilən fərmanında qeyd olunan namordar istilahı fars dilində natəmiz, murdar mənasını verir.A.D.Papazyanın fikrincə, xristianların kəndlərində və evlərində qalan hərbiçilərvə məmurlar onların yeməyini yeyib özlərinimurdarlayırdılar.Onlar namordar vergisini alaraq öz günahlarını yumaq,özlərini təmizləmək məqsədi ilə xərcləyirdilər.(21,s.239). Yenə də yalnız Şah I İsmayılın 1505-ci il tarixli fərmanında xatırlanan cavaliqi anlayışı farsca “yun paltar”mənasını verir. A.D.Papazyan belə hesab edir ki,cavaliqi ifadəsi yundan toxunmuş kisə və ya plaş mənasına gəlir ki, orduda və vergi müəssisələrində buna böyük tələbat mövcud idi.(6,s.229).

Tafavut-e cizyə Səfəvilər dövründə qeyri-müsəlman əhalidən alınan can vergisinin növlərindən biri olmuşdur. Bu verginin şərhini verən A.D.Papazyana görə,ermənilərdən alınan can vergisinin məbləğinə daxil olan bu vergi hesab kitablarında ayrıca qeydə alınaraq əlahiddə mükəlləfiyyət hesab edilirdi.(6,s.237).

Şuxur-Səəd vilayətinin adı qeydə alınmış ikinci sənəd Şah I Təhmasibin 2 dekabr 1548- 1 yanvar 1549-cu il tarixli fərmanıdır. Bu fərman A.D.Papazyanın məcmuəsinin Iburaxılışında 13 sayılı sənəd kimi nəşr olunmuşdur.(6,s.179). Fərmanın şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki,XVI əsrin ortalarına doğru Çuxur-Səəd,Naxçıvan və tarixi Zəngəzur bölgələrində yerləşən kilsələrə nəzarət uğrunda Eçmiədzin, Qandzasar (Alban kilsəsi-B.Ş.) və Axtamar katalikosları arasında kəskin mübarizə gedirdi. Bəhs olunan dövrdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin qızgın çağı idi. Həsən bəy Rumlunun məlumatına görə Şah I Təhmasib h.955-ci ilin ramazan ayında (1548-ci ilin oktyabrı) böyük bir qoşunla Ərzincana yürüş etmiş, oradan qayıdarkən bir aya qədər İrəvanda qalmış və Eçmiədzin katalikosu Mikaellə görüşmüşdü.(16,s.334). Yaranmış əlverişli məqamdan istifadə edən katalikos Mikael Şah I Təhmasibdən Çuxur-Səəd, Naxçıvan və Zəngəzur ərazilərində yerləşən bütün kilsələrin Eçmiədzinə tabe edilməsi haqqında müvafiq fərman almağa müvəffəq olmuşdu. Şah I Təhmasibin 2 dekabr1548-1yanvar 1549-cu il tarixli fərmanında Çuxur-Səəd vilayətinin Üçkilsə katalikosluğunun katalikos Mikaelə məxsus olduğu göstərilir,həmçinin qeyd edilir ki ,Çuxur-Səəd ölkəsinin, Naxçıvan tüməninin, Göyçə dəniz, Qapanat, Xoy, Salmas,Gəncə, Bərdə, Astabad, Zəyəm və Lorinin bütün erməni monaxları və rahibləri katalikos Mikaelə tabe olmalıdırlar.(6,s.179). Beləliklə, erməni katalikosu Mikael Səfəvi şahının bu fərmanı ilə bütün bu əraziləri öz nəzarətinə almaqla çox böyük iqtisadi qüvvəni birləşdirməyə nail olmuşdu. Fərmanı şərh edən A.D.Papazyan erməni saxtakarlığı azarına sadıq qalaraq yenə də fərmanın mətnində əksini tapmış Göyçə dəniz ifadəsini Qexarkuni anlayışı ilə əvəz etmişdir.(6,s.211).

A.D.Papazyanın nəşr etdiyi məcmuənin I buraxılışında Çuxur-Səəd vilayətinin adı çəkilən fərmanlardan biri də 31 yanvar 1577-ci il tarixli 19 sayılı sənəddir. Bu fərman II Şah İsmayılın

hakimiyyəti dövründə Ali Divan tərəfindən verilmişdir.(6,s.187). Məlum olduğu kimi, Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin sonlarında ölkədə yaranmış qarışıqlıqla bağlı olaraq əhali,xüsusilə də Çuxur-Səəd vilayətinin erməni əhalisi malikanə sahiblərinə vergi verməkdən imtina etmişdilər. Şah II İsmayılın göstərişi ilə şahın qardaşı, Mirzə İbrahim, İrəvan bəylərbəyi Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı və vəzir Mirzə şükrullahın iştirakı ilə xüsusi komissiya yaradılmış və bu komissiyaya iki ay ərzində müvafiq tədbirlər görmək tapşırılmışdı.(6,s.215). Komissiyanın tərkibinə İrəvan bəylərbəyinin daxil edilməsi və Ali divanın 31 yanvar 1577-ci il tarixli fərmanı mübahisəli məsələlərin çoxunun Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisinə aid olduğunu göstərir. Ali Divanın fərmanından aydın olur ki, şəriət məhkəməsi Çuxur-Səəd ərazisində vergidən imtina edən əhalinin vergiləri ödəməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Fərmanda Çuxur-Səəd bəylərbəyinə və yerli mütəsəddilərə (Divanın vergilər üzrə nəzarətçiləri-B.Ş.) Şəriət məhkəməsinin hökmünə əməl edilməsi haqqında göstəriş verilmişdi.(6,s.187). Şəriət məhkəməsinin hökmündə göstərilir ki,Çuxur-Səəd vilayətində yerləşən Mankus, Surb, Sarqis, Avanik, Kudis, Koxd, Qızıl-Vəng kəndləri, Tarnis, Kutuç-Vəng və Avanasar tarlaları Babanın oğlu Zəkəriyyənin mülk torpaqlarıdır. Bu torpaqlarda yaşayan,əkin sahələrinə malik olan, dəyirmanlar, yağ çəkən qurğular düzəldən, bağ və bostanları əkib-becərən, heyvan yataqları tikən zimmilər mülk sahibi olan Zəkəriyyəyə ucrat-ül məsəl (torpaq rentası-B.Ş.) verməkdən imtina etmişdilər. (6,188). Şəriət məhkəməsinin hakiminin vəkilləri və şəriət mütəsəddilərinə zimmilərin mülk sahibinə vergi ödənilməsinə təmin etmək göstərişi verilmişdi. Bu fərman Səfəvilər dövründə dini ctiqadından asılı olmayaraq mülkiyyət sahiblərinin hüquqlarının toxunulmazlığı sahəsində heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadığını sübut edir. Bu fakt Səfəvi şahlarının erməni əhalisini sıxışdırması, onlara zülm etməsi, işgəncələrə məruz qoyması kimi erməni tarixşünaslığında özünə yer tapmış fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, erməni tarixçisi A.D.Papazyanın tərcüməsi və şərhində işıq üzü görən fərmanlarda belə İrəvan vilayətinin tarixi, bölgənin sosial-iqtisadi həyatı, sosial münasibətlər sistemi, həmçinin müəyyən mənada siyasi tarixi haqqında son dərəcə mühüm, ətraflı araşdırma tələb edən kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər.Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1965,131s.
- 2.Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri.Bakı,1967.
- 3.Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər.(XVI-XVII əsrlər). Bakı , Elm ,1977, 237s.
- 4.Alizade A.A.Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII- XIV vv.Baku,1967.
- 5.Papazyan A.D. Aqrarnie otnoşeniya v vostoçnoy Armenii v XVI-XVII bekax. İz-vo AN Arm. SSR, Erevan, 1972,303s.

6. Persidskie dokumenty Matenadarana. Ukazy, t.I, vip. I.(XV-XVI vv.). Sostavil A.D. Papazyan, İzd. AN Arm. SSR, Erevan, 1956, 295s.
7. Persidskie dokumenty Matenadarana. Ukazy, t. I, vip. II.(1601-1650). Sostavil A.D. Papazyan, İzd. AN Arm. SSR, Erevan, 1959, 593s.
8. Puturidze V.S. Qruzino-persidskie istoričeskie dokumenty. Tbilisi, Meçniereba, 1965 136с.
9. Puturidze V.S. Persidskie istoričeskie dokumenty v kniqoxranilişax Qruzii. kniqa I, vip.I. Tbilisi, Изд-во АН ГССР, 1961, 98с.
10. Puturidze V.S. Persidskie istoričeskie dokumenty v kniqoxranilişax Qruzii. kniqa I, vip.II. Tbilisi, Изд-во АН ГССР, 1962 173с.
11. Puturidze V.S. Persidskie istoričeskie dokumenty v kniqoxranilişax Qruzii. kniqa I, vip. III. Tbilisi, Изд-во АН ГССР, 1965 128с.
12. Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-naçale XIX vv. L., İzd. LQU, 1949, 383s.
13. Petruşevskiy İ.P. Zemledelie i aqrarnie otnoşeniya v İrane v XIII-XIV vv. M.-L., 1960.
14. Perednaya Aziya v dokumentax. (seriya pamyati Y.N.Marra) kn.I. Naxiçevanskie rukopisnie dokumenty VII-XIX vv. Perev. i kommentariy K.N.Smironova i C.Qaibova. Tiflis, İz-vo Qruzinskoqo filiala AN SSSR, 1936, 144s.
15. Efendiev O.A. Azerbaydjanskoe qosudarstvo Sefevidov v XVI veke. Baku, Elm, 1981, 307s.
16. A chronicle of the early Safawis being the Ahsanut tawarikh of Hasan-i Rumlu. Edited by C H Seddon, Baroda, v. I. 1931.

БЕЙМИРЗА ШАБИЕВ

Доцент Бакинского Государственного Университета,

Кандидат исторических наук

beymirze@mail.ru

УКАЗЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЧУХУР-СААДА

Указы Сефевидского периода являются уникальными источниками по истории Сефевидского государства, в том числе и Чухур-Саадского беглербегства. К сожалению большинство указов Сефевидского периода не сохранились, лишь некоторые из них были опубликованы историками и востоковедами различных стран. Автор статьи на основе опубликованных указов сохранившиеся в Матенадаране анализировал социально-экономическую историю, политические и религиозные вопросы происходившие в XVI веке в Чухур-Саадской области.

BEYMIRZA SHABIYEV*asistant professor of Baku State University,**candidate of historical sciences**beymirze@mail.ru***DECREES AS A SOURCE ON HISTORY OF CHUHUR-SAAD**

All decrees of the Sefevids' period are unique sources on history of the Sefevids' state, including the beglerbeglik of Chuhur-Saad. Unfortunately, the majority of decrees of Sefevids' period have not remained, only some of them have been published by historians and orientalists of the various countries. The author of article on the basis of the published decrees, which remained in Matenadaran analyzed social - economic history, political and religious questions occurring in XVI century in Chuhur-Saad area.

Rəyçi: t.e.n. M. Abdullayev, t.e.d. S. Məmmədov

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Tədris-Metodiki Şurasının 12 fevral 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 05)